

WALDEMAR GRACZYK
WNHiS UKSW, Warszawa

DRUKI XV-WIECZNE W ZBIORACH BIBLIOTEKI KLASZTORU KARMELITÓW W CZERNEJ

Klasztor pw. św. Eliasza w Czernej powstał z fundacji Agnieszki z Tęczyńskich Firlejowej w 1631 r. Kilka lat później (1640) biskup przemyski i wielki kanclerz koronny Piotr Gembicki konsekrował świątynię klasztorną. Klasztor ten, co jest godne podkreślenia, istnieje nieprzerwanie do czasów nam współczesnych.

W formacji karmelitańskiej tak duchowej jak i intelektualnej książka odgrywała ważną rolę. Od początku istnienia klasztoru gromadzono dzieła, służące nie tylko do sprawowania liturgii, ale i do pogłębiania wiedzy i duchowości z zakresu ascetyki, kaznodziejstwa oraz szeroko rozumianej teologii. Księgi najczęściej pochodziły z darowizn i zapisów testamentowych. Obecnie w zasobie starych druków biblioteki czerneńskiej przechowywanych jest 14 inkunabułów. Pierwszej próby ich spisania podjął się Józef Długosz w 1965 r. w artykule *Biblioteka klasztoru oo. Karmelitów Bosych w Czernej*, zamieszczonym w tomie II czasopiśma ABMK. Następny ich spis sporządził Michał Spandowski w: *Inkunabuły w Bibliotekach Polskich. Centralny Katalog*, red. A. Kawecka-Gryczowa, oprac. M. Bohonos, E. Szandorowska, t. 1, Warszawa 1970¹. Z racji na ich niewielką liczbę pozwolę sobie poniżej przytoczyć wszystkie tytuły wraz typografią i rokiem wydania:

- 1) Sirectus Antonius *Formalitates moderniores de mente Scoti* [Bologna, Henr. de Harlem et Io. Walbeck, post 1484], 4^{o 2}.
- 2) Ioannes Nivicellensis *Concordantiae Bibliae et Canonum*, Basel [Mich. Furter?] 3I I 1489. 2^{o 3}
- 3) Thomas de Aquino *Opuscula* (71). Ed. vitamque s. Thomae praefixit Antonius Pizamanus. Venezia, Herm. Lichtenstein, 7 IX 1490. 4^{o 4}
- 4) Gritsch Joannes *Quadragesimale* [Strassburg, Typ. Vitas Patrum] 5 II 1484. 2^{o 5}
- 5) Duranti Guillelmus *Rationale divinatorum officiorum*. Strassburg [Typ. Iordani = Ge. Husner] I IX 1488. 2^{o 6}
- 6) *Biblia, cum postillis Nicolai de Lyra et expositionibus Guillelmi Britonis in omnes prologos s. Hieronymi et additionibus Pauli Burgensis replicisque Matthiae*

¹ W. Graczyk, *Księgozbiór klasztoru-eremu karmelitów bosych w Czernej od XVII do końca XIX wieku. Studium z dziejów kultury intelektualnej i duchowej*, Kraków 2011, s. 123, 203.

² Biblioteka klasztoru karmelitów bosych w Czernej (dalej BKC), sygn. Inc. 7.

³ BKC, sygn. Inc. 5.

⁴ BKC, sygn. Inc. 9.

⁵ BKC, sygn. Inc. 4.

⁶ BKC, sygn. Inc. 3.

- Doering – Nicolaus Lyra: contra perfidiam Iudaeorum, cum additionibus Francisci Moneliensis.* Ed. Paulus a Mercatello. Venezia [Io. Herbort pro] Io. de Colonia, Nic. Jenson et sociis, 31 VII 1481. 2° ⁷
- 7) Thomas de Aquino s. *Catena aurea super quattuor Evangelistas.* Venezia Herm. Lichtenstein et Io. Hamman, 4 IX 1482. 2° ⁸
- 8) Augustinus Aurelius s. *De Trinitate.* [Basel] Io. Amerbach, 1489. 2° ⁹
- 9) *Biblia cum postillis Hugonis de Sancto Charo* [Basel, Io. Amerbach pro Ant. Koberger, I) post 29 X 1498, non post 1499, II) non post 1499, III) non post 1500, IV) non post 1501, V) 1501, VI) 1501/2, VII) paulo post 7 XI 1502]. 2° ¹⁰
- 10) *Biblia cum additione Menardi monachi.* Nürnberg, Ant. Koberger, 10 XI 1478. 2° ¹¹
- 11) Gratianus *Decretum.* Venezia Bern. Stagninus, 9 VIII 1487. 2° ¹²
- 12) Thomas de Aquino s. *Scriptum super quarto sententiarum.* Köln, Henr. Quentell, 2 II 1480. 2° ¹³
- 13) Schedel Hartmann *Liber Chronicarum*, Lat. Nürnberg, Ant. Koberger, 12 VII 1493. 2° ¹⁴
- 14) Petrarca Francesco *Opera.* Lat. Ed. Sebastianus Brant (?) Basel, Io. Amerbach, 1496, 2° ¹⁵

Ten niewielki zbiór ksiąg reprezentuje następujące działy: biblia i komentarze, konkordancje, teologia, prawo kościelne, liturgia, kaznodziejstwo, historia, literatura. Ujmując liczbowo zasób książki XV – wiecznej klasztoru czerneńskiego przedstawia się następująco:

Lp.	Dział tematyczny	Liczba pozycji bibliograficznych
1.	Biblia i komentarze	3
2.	Konkordancje	1
3.	Teologia	5
4.	Liturgia	1
5.	Prawo kościelne	1
6.	Kaznodziejstwo	1
7.	Historia	1
8.	Literatura	1

Mapa ośrodków drukarskich, które możemy określić na podstawie czerneńskiej kolekcji inkunabułów obejmuje zasadniczo sześć miast ówczesnej Europy, w których sztuka drukarska rozwinęła się najszybciej i na bardzo wysokim poziomie. Są to: Bolonia, Bazylea, Wenecja, Strassburg, Norymberga i Kolonia.

⁷ BKC – nie not.

⁸ BKC, sygn. Inc. 8.

⁹ BKC, sygn. Inc. 1.

¹⁰ BKC – nie not.

¹¹ BKC, sygn. Inc.2.

¹² BKC – nie not.

¹³ BKC, sygn. Inc.10.

¹⁴ BKC, sygn. Inc. 6.

¹⁵ BKC – nie not.

Przy dokonywaniu przeglądu ośrodków i oficyn typograficznych reprezentowanych w zbiorze inkunabułów tarnowskich na uwagę zasługuje XV-wieczna Helvetia (obecnie Szwajcaria) z jej ważnym ośrodkiem drukarskim – Bazyleą, która odegrała doniosłą rolę w dorobku typograficznym ówczesnej Europy. Nie ulega wątpliwości, że produkcja książek w Bazylei miała ścisłe powiązania z terenem południowych Niemiec i była jednym z tych miast, za pośrednictwem których świat germański zetknął się po raz pierwszy z włoskim renesansem, zaś sama Bazylea stała się ośrodkiem niemieckiego humanizmu w epoce rozwoju wielkiej sztuki drzeworytniczej¹⁶. W omawianym zbiorze znajdują się cztery druki pochodzą z tego ośrodka: Ioannes Nivicellensis *Concordantiae Bibliae et Canonum*, Augustinus Aurelius s. *De Trinitate*, *Biblia cum postillis Hugonis de Sancto Charo*, Petrarca Francesco *Opera*. Prężnie rozwijało się w XV w. drukarstwo niemieckie. W omawianym zbiorze reprezentowane jest przez najznakomitsze oficyny wydawnicze swojej epoki: Kolonii, Norymbergi i Strassburga, w których sztuka impresorska stała na wysokim poziomie. Po dwa druki pochodzą z: Norymbergi (*Biblia cum additione Menardi monachi*, Schedel Hartmann *Liber Chronicarum*) i Strassburga (Gritsch Joannes *Quadragesimale*, Duranti Guillelmus *Rationale divinatorum officiorum*) oraz jeden druk pochodzi z typografii kolońskiej: Thomas de Aquino s. *Scriptum super quarto sententiarum*.

Trzecim ważnym ośrodkiem impresorskim w XV w. był ośrodek włoski. Jego dorobek w omawianym zbiorze reprezentowany jest przez dwie typografie w Bolonii (Sirectus Antonius *Formalitates moderniores de mente Scoti*) i Wenecji (Thomas de Aquino *Opuscula*, *Biblia, cum postillis Nicolai de Lyra et expositionibus Guillelmi Britonis in omnes prologos s. Hieronymi et additionibus Pauli Burgensis replicisque Matthiae Doering – Nicolaus Lyra: contra perfidiam Iudaeorum, cum additionibus Francisci Moneliensis*, Thomas de Aquino s. *Catena aurea super quattuor Evangelistas*, Gratianus *Decretum*).

Wszystkie XV-wieczne druki znajdujące się w zbiorach czerneńskich były drukowane w języku łacińskim i były dziełem warsztatów impresorskich rozlokowanych łącznie w sześciu ośrodkach miejskich. Wszyscy z wymienionych poniżej impresorów odegrali znaczącą rolę w rozwoju drukarstwa europejskiego np.: Henryk de Haarlem i Jan Walbeck (Boloniam), Michał Furter (Bazylea), Jan Amerbach (Bazylea), Antoni Koberger (Norymberga) czy G. Husner (Strassburg).

Dość interesująco przedstawia się zawartość treściowa inkunabułów biblioteki czerneńskiej, uwzględniająca różnorodność „twórczości” teologicznej swojej epoki. Warto podkreślić, że biblioteki kościelne na przestrzeni wieków gromadziły Biblię, jej liczne komentarze, dzieła uznanych teologów czy z zakresu prawa kościelnego i kaznodziejstwa. Królową wszelkich nauk w średniowieczu była teologia, czyli nauka o Bogu¹⁷. Dzieła o charakterze syntetycznym, ujmujące całokształt wiary i moralności (np. summy teologiczne) cieszyły się – zwłaszcza w średniowieczu – wielką popularnością¹⁸.

¹⁶ Szczególnie dzięki wielkim soborom, które odbywały się tu w latach 1431-1449. Por. S. Dahl, *Dzieje książki*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1965, s. 165.

¹⁷ J.M. Marszalska, *Piętnastowieczny księgozbiór Biblioteki Wyższego Seminarium Duchownego w Tarnowie*, ABMK, 80/2003, s. 179-202.

¹⁸ A. Świerk, *Średniowieczna Biblioteka klasztoru Kanoników Regularnych św. Augustyna w Żaganiu*, Wrocław 1965, s. 69-71; J. Rył, *Biblioteka katedralna w Gnieźnie*, ABMK, 33/1976, s. 237-297; J.M. Marszalska, dz. cyt., s. 179-202.

Choć zbiór inkunabułów czerneńskich jest niewielki, to bez wątpienia zawiera dzieła ważne dla kultury i historii teologii europejskiego średniowiecza. Odnotowujemy w nim różne wydania Biblii: wydanie weneckie z oficyny Antoniego Kobergera – z 10 listopada 1478 r.¹⁹; z 31 lipca 1481 r. – z komentarzami franciszkanina Mikołaja z Liry, Wilhelma Britoniusa, Pawła Burgendisa i św. Hieronima²⁰, a także konkordancję biblijną, wydaną przez Jana Nivicellensis 31 stycznia 1489 r.²¹

W średniowieczu szczególną popularnością cieszyły się sentencje i summy, które miały na celu przybliżenie człowiekowi prawd wiary i wyjaśnienie podstawowych pojęć teologicznych²². Najwybitniejszym przedstawicielem średniowiecznej teologii jest dominikanin Tomasz z Akwinu. Biblioteka posiada jego *Opuscula*, wydane w Wenecji w 1490 r.²³, a także *Catena aurea super quattuor Evangelistas*, wydane również w Wenecji w 1482 r.²⁴ oraz *Scriptum super quarto sententiarum*, wydane w Kolonii w 1480 r.²⁵ Szczególnie dużą popularnością przez wieki cieszyły się w Kościele katolickim dzieła św. Augustyna. W bibliotece klasztornej w zasobie inkunabułów znajduje się jedno jego dzieło – *De Trinitate*, wydane w Bazylei w 1489 r.²⁶

Liturgika jako nauka o treści i formie kultu Kościoła katolickiego jest nauką stojącą na pograniczu dogmatyki i prawa kanonicznego. Jako samodzielna dyscyplina teologiczna wykształciła się na zachodzie w IX w. dzięki takim pisarzom jak Alkuin czy Amalariusz z Metz²⁷. Jednym z najbardziej popularnych i rozpowszechnionych dzieł było Wilhelma Duranda *Rationale divinatorum officiorum*. Był to liturgiczny traktat powstały we Włoszech około 1286 r. Jego autor wyjaśniał sens chrześcijańskiej liturgii, opisywał znaczenie znaków i gestów. W bibliotece klasztornej zachowało się to dzieło w wydaniu strasburskim z 1488 r.²⁸

Oprócz ksiąg z zakresu teologii w zbiorze klasztornej książki XV-wiecznej można znaleźć dzieło służące pomocą w wygłaszaniu kazań. Przykładem jest tu popularne w średniowieczu Jana Gritscha *Quadragesimale*, wydane w Strassburgu w 1484 r.²⁹ Ważną dziedziną wiedzy było prawo, którego znajomość była niezbędna w pracy duszpasterskiej. I tak w zasobie znajduje się pomnikowe dzieło kazuistyki średniowiecznej autorstwa Gracjana, *Decretum*, wydane w Wenecji w 1487 r.³⁰ Traktat ten był bardzo popularny w średniowieczu, przez wieki pełnił funkcję podręcznika prawa kościelnego.

Omawiając zawartość treściową tego niewielkiego zasobu, należy wymienić obecność w nim bardzo popularnego w średniowieczu opracowania Hartmana Schedla *Chronica mundi*, wydane w Norymberdze w 1493 r.³¹ Kończąc przegląd zawartości merytorycznej

¹⁹ BKC, sygn. Inc. 10.

²⁰ BKC, sygn. Inc. 6.

²¹ BKC, sygn. Inc. 2.

²² A. Świerk, *Średniowieczna Biblioteka klasztoru Kanoniku Regularnych św. Augustyna w Żaganiu*, s. 80-81.

²³ BKC, sygn. Inc. 9.

²⁴ BKC, sygn. Inc. 8.

²⁵ BKC, sygn. Inc. 10.

²⁶ BKC, sygn. Inc. 1.

²⁷ J.M. Marszalska, *Piętnastowieczny księgozbiór biblioteki...*, dz. cyt., s. 186.

²⁸ BKC, sygn. Inc. 3.

²⁹ BKC, sygn. Inc. 4.

³⁰ BKC – nie not.

³¹ BKC, sygn. Inc. 6.

zasobu, należy jeszcze wymienić obecność jednego dzieła z zakresu literatury, autorstwa Franciszka Petrarcki, *Opera*, wydane w Bazylei w 1496 r.³²

Kolekcja inkunabułów w bibliotece czerneńskiej nie jest zbiorem jednego miejsca, a tym samym jednego środowiska zakonnego. Trudno zatem na jej podstawie wysnuć głębsze wnioski dotyczące gromadzenia i zapotrzebowania na literaturę filozoficzno-teologiczną, jaka kształtowała jego postawę religijną. Trzeba jednak podkreślić, że choć zasób inkunabułów z biblioteki klasztoru czerneńskiego jest niejednorodny proveniencyjnie i zróżnicowany tematycznie, jest w pewnym sensie wyrazem przejawu kultury religijnej i intelektualnej duchowieństwa diecezjalnego i zakonnego swojej epoki³³.

Inkunabuły przechowywane obecnie w zbiorach biblioteki klasztoru czerneńskiego nie są jednolitym proveniencyjnie zespołem ksiąg. Pochodzą z instytucji kościelnych i od osób indywidualnych, w tym duchownych. Świadczą o tym zapisy proveniencyjne:

- 1) z klasztoru franciszkanów reformatów z Przemyśla – *Conventui Praemyslensis Reformatorem post obiit applicatur*³⁴. Zapis jest niedatowany;
- 2) z kościoła parafialnego w Krzeszowicach – *Ex libris Ecclesiae Krzeszovicensis*³⁵. Zapis jest niedatowany;
- 3) od Stanisława Prokopa z Gołuchowa Gołuchowskiego, protonotariusza apostolskiego, proboszcza w Bejskach koło Pińczowa i sekretarza królewskiego – *Conventus Sancti Deserti Carmelitarum Discalceatorum 1666. Ex donatione Perillustris ac Rndi Dni Stanislai Procopij de Gołuchow Gołuchowski Parochi Beijscensis Protonotarii Apostoli SRM Secretarij. Oretur pro eo*³⁶;
- 4) od Konstantego Macewicza – *Wielebnemu Jmci Xiędzu Sołtysiak Prowicjałowi Zakonu i Przeorowi Konwentu oo. Karmelitów Bosych na Czerney, ofiaruje Konstanty Macewicz*³⁷;
- 5) od ks. Wincentego Smoczyńskiego, proboszcza w Tęczynku – *X Wincenty Smoczyński, 1864 oraz Ks. Dr Wincenty Smoczyński Proboszcz w Tęczynku*³⁸.

Kilka uwag należy się również oprawom inkunabułów. Część spośród nich posiada oprawę z epoki: Thomas de Aquino s. *Catena aurea super quattuor Evangelistas*, *Biblia cum postillis Hugonis de Sancto Charo*, *Biblia cum additione Menardi monachi*, Thomas de Aquino s. *Scriptum super quarto sententiarum*, Augustinus Aurelius s. *De Trinitate*, Schedel Hartmann *Liber Chronicarum*. Można ją datować najpóźniej na pierwszą połowę XVI w.³⁹ Pozostałe: Sirectus Antonius *Formalitates moderniores de mente Scoti*, Ioannes Nivicellensis *Concordantiae Bibliae et Canonum*, Thomas de Aquino *Opuscula*, Gritsch Joannes *Quadragesimale*, Durante Guillelmus *Rationale divinatorum officiorum*, *Biblia, cum postillis Nicolai de Lyra et expositionibus Guillelmi Britonis in omnes prologos s. Hieronymi et additionibus Pauli Burgensis*

³² BKC – nie not.

³³ W. Graczyk, *Księgozbiór klasztoru-eremu...*, dz. cyt., s. 132.

³⁴ BKC, sygn. Inc. 6.

³⁵ BKC, sygn. Inc. 10.

³⁶ BKC, sygn. Inc. 2.

³⁷ BKC, sygn. Inc. 1.

³⁸ BKC, sygn. Inc. 7; BKC, sygn. Inc. 4; BKC, sygn. Inc. 5.

³⁹ W. Graczyk, *Księgozbiór klasztoru-eremu...*, dz. cyt., s. 130.

replicisque Matthiae Doering – Nicolaus Lyra: contra perfidiam Iudaeorum, cum additionibus Francisci Moneliensis, Gratianus Decretum, Petrarca Francesco Opera, mają oprawy wtórne.

Oprawę z epoki stanowi zazwyczaj deska bukowa lub dębowa, powleczona brązową skórą. Powierzchnia podzielona jest na pole środkowe, czyli zwierciadło, i otaczające je obramowania. Narożniki przedniej i tylnej oprawy zaopatrzone są w ochronne kunsztowne okucia lub guzy. Księgi są zamykane na jedną lub dwie klamry. Powierzchnie opraw zachowały (czasem już nieco zatarte) motywy figuralne, geometryczne lub roślinne. Niestety nie wszystkie oprawy z epoki są dobrze zachowane. Na niektórych widoczne są już ślady upływu czasu i dewastacji. Świadczą o tym między innymi braki okuć narożnych, ślady po klamerkach, naderwania skóry na powierzchni obu lic oprawy, w końcu złamanie deski oprawy (Augustinus Aurelius s. *De Trinitate, Biblia cum postillis Hugonis de Sancto Charo*). Pozostałe inkunabuły mają oprawę wtórną, wykonaną zapewne po uszkodzeniu oryginalnej. Z reguły oprawę taką stanowiła dość sztywna tektura, którą oklejano marmoryzowanym papierem. Często grzbiet był oprawiony w brązową skórę bądź jasnożółty pergamin. Oprawy te nie odznaczają się żadnymi walorami artystycznymi. W zdecydowanej większości tak opracowane inkunabuły pochodzą z księgozbioru ks. W. Smoczyńskiego⁴⁰.

Choć jest to niewielki w sensie ilościowym zbiór ksiąg, to jednak odzwierciedla on zainteresowania i zapotrzebowanie środowiska. O tym, że księgi te służyły zakonnikom w pogłębianiu wiedzy, zwłaszcza teologicznej, świadczą ślady zaczytania (zabrudzenia naroży kart czy podkreślenia fragmentów tekstu). Lektura księgi dla zakonnika karmelity była ważnym elementem jego formacji intelektualnej i duchowej, swoistą drogą, po której zakonnik kroczył ku Temu, któremu zechciał ofiarować swoje życie za murami klauzury.

The fifteenth century incunabula from the collection of library of Carmelite convent in Czerna Summary

The monastery dedicated to St Elijah in Czerna was founded by Agnes of Teczynska Firlej in 1631. From its beginning the monastery collected works both for the celebration of liturgy and so as to deepen the knowledge and spirituality in the areas of asceticism, preaching and theology. Books usually came from donations and legacies. Currently in the resource library of old prints in Czerna there are 14 incunabula. Incunabula are not uniform provenance band books. They come from the ecclesiastical institutions, from individual person and from the clergy. Some of incunabula have an original binding, other have been replaced or refurbished. Though it is a small collection of books, in terms of quality it reflects the interests and needs of the environment. The smudged corners of the pages and the highlights made of part of the text can testify that these books were used by monks in deepening their knowledge.

Keywords: incunabula, Carmelite, convent, Czerna, books

Nota o Autorze: ks. prof. zw. dr hab. Waldemar Graczyk, dyrektor Instytutu Nauk Historycznych w Uniwersytecie Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie i kierownik katedry Historii Średniowiecza w tymże Instytucie. Prowadzi badania nad dziejami Mazowsza, polskim monastycyzmem i historią książki.

⁴⁰ W. Graczyk, *Księgozbiór klasztoru-eremu...*, dz. cyt., s. 130.